

INIMÕIGUSED KAITSEVÄES 2013-2014

III osa. Inimõiguste seotus julgeoleku ja relvajõududega kaasaegses maailmas

Relvajõud on riigi lahutamatu osa. Relvajõudude ülesandeks täita rahvusliku julgeoleku kindlustamisel üht võtmerolli, tagades kodanikele keskkonna, milles neil on võimalik nautida oma vöörandamatuid õigusi ja vabadusi, teisisõnu inimõigusi. Et seda ülesannet täita, on relvajõud riigistruktuuri osana kohustatud ise järgima inimõigusi ja rahvusvahelist humanitaarõigust. Niisamuti peavad relvajõudude isikkoosseisule olema tagatud nende endi õigused oma institutsioonis, nii kasarmutes kui ka õppuste ja operatsioonide ajal.

Kaasaegsete rahvusvaheliste inimõiguste aluseks on ÜRO alusdokumendid, eelkõige ÜRO harta (eelkõige preambul ja artiklid 1.3, 55 ja 56), mida täiendavad „Inimõiguste ülddeklaratsioon“, kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt ja majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste rahvusvaheline pakt. Neile lisanduvad spetsiifilised lepingud ja konventsioonid.

Tänapäeva kontekstis on inimõiguste küsimus relvajõududel erilise tähendusega seoses sõjaliste muutunud iseloomuga. Sõjaväelased on 21. sajandil pigem kaasatud tegevusse, mis on varasemaga võrreldes asümmeetriline ja milles on raske tõmmata piiri tsiviilelu ja sõjategevuse vahele. Seetõttu on paljud riigid pidanud oma sõjalisi struktuure kohandama vastavalt kiiresti muutuvale julgeolekuolukorrale, näiteks seoses osalemisega rahvusvahelistel rahuvalve- ja humanitaarabi missioonidel. Suurenenud on arusaam, et lisaks demokraatlikule järelvalvele tuleb relvajõududele läheneda eesmärgiga viia nad täielikku kooskõlla rahvusvaheliste inimõigustega seotud kohustustega. Muudatused on lähtunud tõdemusest, et „mundris kodanikel“ – olgu siis kaadrikaitsevälased, naissõjaväelased, ajateenijad või kutsealused – on õigus samasugustele inimõigustele ja põhivabaduste kaitsele, mis kehtib kõigi teiste kodanike puhul.

Inimõiguste ja relvajõudude seotuse teemal tuleks aga eelkõige vaadelda, mil määral sisaldavad sõjaväelaste kohustused ja nõuded õiguslikke piiranguid inimõiguste kasutamise ja väljendamisele relvajõudude isikkoosseisu poolt.

Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni (OSCE) poliitilis-sõjaline julgeolekualane käitumiskodeks käsitleb lähenemisviise "mundris kodaniku" inimõigustele relvajõududes. Muuhulgas tuuakse välja, et õiguse kõrval kasutada oma inimõigusi ja põhivabadusi, lasuvad

relvajõudude personalil teatavad piirangud, mis on seotud otseste teenistuskohustuste täitmisega. Piirangud hõlmavad nõuet säilitada distsipliini, hoida sõjaväes poliitilist neutraalsust, kaitsta salastatud teavet, alluda käsklustele ja säilitada sõjalise organisatsiooni hierarhilist struktuuri.

OSCE pakub mitmeid hea tava näiteid oma liikmesriikide praktikast inimõiguste kohaldamisel oma relvajõududele (nt Born, H., Leigh, I., 2008, „Handbook on Human Rights of Armed Forces Personnel“, OSCE/ODIHR, Geneva, Switzerland).

Kokkuvõtlikult võib relvajõududega seotud inimõigused jagada neljaks:

1. Tsiviil-, poliitilised ja usulised õigused – põhiküsimused selles valdkonnas kätkevad endas poliitilise neutraalsuse sobitamist kogunemisvabaduse õigustega ning usuvabaduse integreerimist (sh riietus) sõjalistesse struktuuridesse.
2. Võrdsed võimalused ja mittediskrimineerimine – relvajõud toimivad tõhusamalt riigi huvide kaitseks, kui seal ei domineeri mitte üks rahvusrühm, vaid esindatus on laiem.
3. Sõjaväelase elulaadiga seotud õigused – need hõlmavad värbamist ja alaealise personali valikut, töö- ja elutingimusi, kiusamise ja väärkohtlemisega juhtumitega tegelemist.
4. Edendada ja tagada inimõigusi kasarmutes – see tähendab eelkõige inimõiguste alast harimist, mis kuulub ülemate ja sõjalise justiits- ja ombudsmani institutsioonide vastutusalasse.

Lisaks on oluline rõhutada järgmisi punkte:

- Tsiviil- ja poliitilised piiranguid relvajõududes peavad olema sätestatud õigusaktides rangelt proportsionaalselt ja kohaldatud mittediskrimineerival viisil.
- Diskrimineerimise juhtumitega tegelemine ei ole pelgalt juriidiliste lahenduste pakkumine kaebuste menetlemiseks. USA ja Suurbritannia kogemused näitavad eri käsitluste ka poliitilise juhtimise ja algatuste olulisust.
- Selleks, et kaitsta alla 18-aastaste kutsealuste õigusi, on vajalik ennetamine, normide kehtestamine ja jõustamine. Õigusaktides tuleb selgelt keelustada igasugune mitteametlike algatuste tava.
- Isikkoosseisu liikmed, kes viivad täide ebaseaduslike korraldusi või tegutsevad omal algatusel seadusevastaselt, on isiklikult vastutavad sooritatud rikkumiste ja kuritegude eest. Relvajõudude isikkoosseis ei tohi vastutuse eest varjuda oma üksuse või ülemuste korralduste taha. Relvajõudude isikkoosseis on kohustatud eiravama ebaseaduslike käske ja korraldusi.
- Majanduslike ja sotsiaalsete õiguste piirangud peavad olema määratletud mitte üldsõnaliselt, vaid spetsiifiliselt ja konkreetselt. Relvajõudude liikme vigastuse või surma korral peab valitsus tagama piisava toetuse tema perekonnale.

- Eraldiseisev kaitseombudsmani institutsioon on tõhus instrument käsitlemaks kaebusi, eksimusi ja süstemaatilisi probleeme relvajõududes.

Suhted rahvusvaheliste inimõiguste ja siseriiklike seaduste vahel

Kokkuvõtlikult jagunevad rahvusvahelised inimõigused kolme põhikategooriasse:

- 1) seadusega võõrandamatud õigused (*non-derogable rights*);
- 2) õigused, mida võib kitsendada avaliku riikliku erakorralise seisukorra puhul (*derogable rights*);
- 3) õigused, mida võib seadusega piirata vastavalt määratletud ühiskondlike huvidega ehk õiguslikud õigused (*qualified rights*).

Kui relvajõude liikmete õigusi on piiratud, siis on enamasti sellise õiguse puhul tegemist õigusliku, mitte võõrandamatu õigusega. On aga õigusi, mida ei tohi piirata ka erakorraliste situatsioonide või eriolukorra puhul. Sellised õiguste kitsendamise piiranguid võib leida Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioonist (art 15.2) ja kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline paktist (art 4.2 ICCPR).

Lubamatu on relvajõududes kitsendada järgmisi võõrandamatuid õigusi:

- Igal inimesel on võõrandamatu õigus elule. Seda õigust kaitseb seadus. Meelevaldselt ei tohi kelleltki elu võtta.
- Kellegi suhtes ei või rakendada piinamist või julma, ebainimlikku, tema väarikust alandavat kohtlemist või karistust. Muu hulgas ei tohi ühtegi isikut tema vabatahtliku nõusolekuta allutada meditsiinilistele või teaduslikele katsetele.
- Kelleltki ei tohi võtta vabadust üksnes sel põhjusel, et ta ei ole suuteline täitma mingit lepingulist kohustust.
- Kedagi ei tohi tunnistada süüdi mingis kuriteos mingi tegevuse või hooletuse läbi, mida kuriteo toimepanemise momendil kehtinud riigisisene seadusandlus ja rahvusvaheline õigus ei lugenud kuriteoks. Samuti ei tohi mõista raskemat karistust kui see, mida oleks võidud kohaldada kuriteo toimepanemise momendil. Kui pärast kuritegu kehtestatakse seadusega kergem karistus, kohaldatakse seda seadust ka antud kurjategija suhtes.
- Igal inimesel, kus ta ka ei viibiks, on õigus oma õigussubjektsuse tunnustamisele.
- Igal inimesel on õigus mõtte, südametunnistuse ja usuvabadusele. See õigus kätkeb vabadust omada või vastu võtta usku või veendumusi omal valikul ja vabadust tunnistada oma usku või veendumusi nii üksikult kui ka koos teistega avalikult või eraviisiliselt kultuse teenimise, religioossete ja rituaalsete tavade ja õpetuste täitmise näol.

Kedagi ei tohi allutada sundusele, mis piirab tema vabadust omada või vastu võtta usku või veendumusi omal valikul.

Siiski erineb „mundris kodanike“ kontseptsiooni mõistmine riigiti sõltuvalt nende ajaloost, sotsiaalselt kultuurist, üleminekust autoritaarselt võimult demokraatiale ning sõja ja konfliktide kogemusest. Seetõttu ei ole olemas ühtset mudelit relvajõudude isikkoosseisu inimõiguste kaitseks.

Relvajõudude koosseisu jaoks võib nii mõnelgi korral oma inimõiguste rakendamisel saada probleemiks nende nõrk õiguslik seisund koduriigi siseriiklikus õigussüsteemis. Paljude riikide põhiseadustes on olemas sätted, mis paigutavad lepingulised kohustused (nagu inimõigusi käsitlevad õigusnormide sätted) automaatselt kohalikku seadusandlusse, kuid mitmetelgi puhkudel antakse kohalikule seaduse eelis. Teistes riikides (nn duaalsed süsteemid) ei kandu sõlmitud lepingud automaatselt kohalikku seadusandlusse, kuid põhiseadusega määratletud relvajõudude õigused ja kohustused kattuvad suuresti rahvusvaheliste inimõiguste kohustega.

Igal juhul on riikidel soovituslik omada selget relvajõudusid puudutavat põhiseaduslikku alust. Põhiseaduslik raamistik on eriti oluline riikides, kus on toimunud üleminek kodusõjalt või ühiskondlikelt konfliktidelt normaalsele riigikorraldusele. Paraku ei ole suurema osa riikide põhiseadustes eraldi lõiku inimõiguste osast relvajõududes, küll aga määratletakse peamine kontekst relvajõudude tegutsemiseks nii kodu- kui ka välismaal. Mitmetes väljakujunenud demokraatiamaades, nagu Prantsusmaal või Suurbritannias, pole peetud vajalikuks täpselt lahti kirjutada relvajõudude rolli. Selle asemel tuginetakse põhiseaduse üldpõhimõtetele, mis kehtestavad riigi organite pädevused ja kohustused (Prantsusmaa puhul presidendi eelisõigus sõjaväelistes küsimustes vastavalt 1958. aasta põhiseadusele).

Enamikul juhtudel on põhiseadustes lihtsalt üldsõnaliselt määratletud relvajõudude ülesanded, milleks on säilitada julgeolek, kaitsta territooriumi ja tagada põhiseadusliku korra kaitse.

Kuigi pole ühtset juurutatud mudelit, on nii mõnigi teine Euroopa riik pidanud vajalikuks garanteerida relvajõududele täpsemaid tagatisi. Näiteks Hollandi põhiseaduses (art 100) nõutakse parlamendi teavitamist, juhul kui relvajõudude teenistuskohuseks on „rahvusvaheliste õigusriigi edendamise kindlustamine“. Taani põhiseaduses on kehtestatud kohustus relvajõududele teavitada parlamenti eelseisvatest sõjalistest operatsioonidest.

Saksamaa põhiseaduses tehakse üksikasjalikke viiteid oma relvajõudude ülesannete ja volituste kohta tulenevalt Saksamaa erilisest ajaloost.

Eesti põhiseaduses reguleerib õiguste küsimusi X peatüki § 123 järgmine lõik:

Kui seadus ei näe teenistuse erilaadi huvides ette teisiti, on kaitseväes ja asendusteenistuses olevatel isikutel kõik põhiseaduslikud õigused, vabadused ja kohustused. Piirata ei tohi

põhiseaduse §-des 8 lõiked 3 ja 4, 11-18, 20 lõige 3, 21-28, 32, 33, 36-43, 44 lõiked 1 ja 2 ning 49-51 ettenähtud õigusi ja vabadusi. Kaitseväes ja asendusteenistuses olevate isikute õigusliku seisundi sätestab seadus.

§ 125 aga sätestab:

Tegevteenistuses olev isik ei tohi olla muus valitavas ega nimetatavas ametis ega osa võtta ühegi erakonna tegevusest.

Relvastatud konfliktide korral on meil aga tegelikult tegemist sõjapidamisnormide kogumiga, mida nimetatakse **sõjaõiguseks**. Seejuures on eesmärgiks tagada väike inimohvrite ja materiaalsete purustuste hulk.

Relvastatud konfliktis osaleja õigused ja kohutused on sätestatud Genfi kokkulepetes (1949, lisaprotokollid 1977), mille olulisemad punktid on järgmised:

- haavatute ja haigete olukorra parandamine;
- sõjavangide kohtlemine;
- tsiviilelanike kaitsmine.

Lepingupooled on kohustatud neist lepingu tingimustest igas olukorras kinni pidama ja kaitsevälased, kes sõjaõiguse reegleid rikuvad, võetakse vastutusele kas distsiplinaar- või kriminaalkorras.

Oluline on see, et kokkulepete järgi on sõjavangidel õigus inimväärsele kohtlemisele ning sõjavangide õigused on vägagi põhjalikult määratletud. Näiteks tuleb sõjavangile kohe pärast vangivõtmist (ühe nädala jooksul) anda võimalus teavitada oma perekonda või Rahvusvahelist Punast Risti.

Mis puudutab tsiviiliskuid, siis Genfi konventsiooni 1 lisaprotokollis artikkel 48 sätestab:

Tsiviilelanikkonna ja tsiviilobjektide austamise ja kaitse tagamiseks peavad konfliktiosalised alati tegema vahet tsiviilelanikkonna ja võitlejate vahel ning tsiviilobjektide ja sõjaliste sihtmärkide vahel ning sellest tulenevalt suunama oma operatsioonid üksnes sõjaliste sihtmärkide vastu.

Inimõiguste tähtsusest relvajõududes: OSCE ja ESDP näited

Arusaadavalt ei moodusta relvajõudude isikkoosseis ühtset homogeenset rühma, vaid koosneb paljudest alamkategoriatest: kutsealused, vabatahtliku teenistuse töötajad, erinevate väeliikide liikmed (mere- ja õhuvägi, sõjaväepolitsei, regulaarvägi ja eriüksused), samuti käib jaotus auastmete kaudu – reamehest kuni kindralini.

Nagu öeldud, on inimõigused inimese loomupärane õigus ja kuulumine isikkoosseisu erinevatesse kategooriatesse ei tohiks nende õiguste kasutamisele mõju avaldada. Kui kutsealused on

relvajõududes seoses kohustusliku sõjaväeteenistusega, siis professionaalsed sõjaväelased on relvajõududega ühinenud vabatahtlikkuse alusel. Nagu on kinnitanud Euroopa Inimõiguste Kohus 1999. aastal, ei tähenda vabatahtlik alus sugugi oma õiguste loovutamist.

Teisalt omavad relvajõudude kõrgemad ohvitserid sedavõrd võimast positsiooni, et peavad piirama oma alluvatele suunatud väljendusvabadust (näiteks kaitsmaks alluvaid soovimatu tähelepanu eest religioosel pinnal).

Igatahes kohustab eelmainitud OSCE poliitilis-sõjalise julgeoleku alane käitumiskoodeksi § 32 liikmesriike tagama seda, et relva- ja poolrelvajõude ning julgeolekuteenistuse töötajale oleksid tagatud nende inimõigused ja põhivabadused vastavalt põhiseadusele ja õiguslikele sätetele ning teenistuse nõuetele. Oluliseks teejuhiks on „Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon“ aastast 1950. Nagu on tõlgendanud Euroopa Inimõiguste Kohus, tuleb konventsiooni põhjal relvajõudude liikmeid kohelda kui mundris kodanikke ehk teisisõnu – teenistuses olev isikkooseis säilitab oma tsiviil- ja poliitilised õigused, ehkki neid kohaldatakse vastavalt sõjalisele kontekstile.

Sellele vaatamata on osades riikides relvajõudude liikmed, eriti kutsealused, sattunud julmuse, kiusamise, vägivalda, väärkohtlemise, piinamise ja muu õigusvastase tegevust objektiks. Mõnel pool on sedalaadi praktikad n-ö institutsionaliseeritud osana üldisemast sõjaväekultuurist, mida iseloomustab karistamatuse tunne toimepanijate poolt ja inimväärkuse mitte austamine.

Teisalt on riike, kus isikkooseisu inimõigusi on disproportsionaalselt piiratud kas põhiseaduse või teiste määruste alusel. Üsna paljudes riikides ei ole isikkooseisul täiel määral lubatud kasutada sõnavabaduse ja kogunemiste õigust. Tagajärjeks on see, et sõjaväelastel pole tihti võimalik enda eest seista või väljendada muret seoses inimõiguste rikkumisega.

Arusaadavalt tuleb inimõiguste kohaldamisel relvajõududele arvesse võtta mitmesuguseid tegureid: kaitseväge distsipliini iseloomu, sõjaväelist hierarhilist korraldust, vajadust alluda käsklustele ja hoida kõrget moraali. Erinevalt teistest kodanikugruppidest võivad relvajõudude liikmed ametiülesannete täitmisel tappa ja vajadusel tuleb neil ohverdada oma elu.

Enamasti tähendab sõjaväelase elu teenistust ka karmides ja ekstreemsetes tingimustes. Isegi tavaolukorras, kasarmutes, on küllaltki raske lahutada ametiülesannete täitmist ja eraelu. Relvajõudude töö- ja elulaadist sõltuvad tegurid nagu kinnitaksid vajadust seada teatavaid piiranguid inimõiguste rakendamisele relvajõududes ja erinevad riigid lähenevadki oma sõjaväelaste inimõiguste piiramisele erinevalt. Küsimus on relvajõudude ja sõjaväelaste positsioonist ühiskonnas, mille üle käivad endiselt vaidlused. Mõnede arvates on relvajõud täiesti unikaalne ja eraldiseisev institutsioon, mis peabki eristuma tsiviilorganitest. Sõjaväelane ei ole tavaline teenistuja ja ainult tänu eristatusele on sõjavägi võimeline säilitama operatiivset

tulemuslikkust ja täitma oma kohust riigi ees. Teised väidavad, et relvajõudude institutsioon peab tänapäeval olema kooskõlas laiemate muutustega ühiskonnas ja sõjaväelase elukutse on muutumas samasuguseks nagu iga teinegi töövaldkond.

Ehkki relvajõude on raske võrrelda teiste ühiskonnagruppidega, on kindel, et inimõiguste kaitse relvajõududes ei pea piirduma kõrgelennuliste üleskutsetega paberil, vaid see tuleb täielikult rakendada igapäevaellu. Selgub, et paljudes riikides, sh OSCE liikmesriikides, on inimõiguste rikkumised seaduste ja määrustega küll keelatud, aga täideviimine ja tegelik inimõiguste kaitse on paljuski ebapiisaval tasemel. Jällegi tuleb rõhutada inimõiguste alase hariduse olulisust, mis tõstab teadlikust ja loob relvajõududes kultuuri, mis käsitleb inimõigusi demokraatlike väärtuste osana. Kui see on saavutatud, ei täida relvajõud mitte üksnes territoriaalse terviklikkuse, vaid ka demokraatia põhiväärtuste kaitsja rolli.

ESDP

Euroopa Liit (EL) on alates 2003. aastast Euroopa julgeoleku- ja kaitsepoliitika (ESDP ehk *European Security and Defence Policy*) raames läbi viinud üle 20 sõjalise ja politseioperatsiooni, mille eesmärgiks on olnud konfliktijuhtimine, konfliktihaldamine ja konfliktijärgsete olukordade stabiliseerimine. Nii võttis 2004. aasta detsembris EL üle NATO rolli Bosnia ja Hertsegoviinas ning alustas seal sõjalist operatsiooni ALTHEA.

Vastavalt EL ühistele väärtustele on missioonidel kolmandates riikides eriline rõhk asetatud inimõiguste edendamisele koos sugupoolte ja laste õiguste kaitsega ning õigusriigi küsimustele saavutamaks jätkusuutliku konfliktilahendust. Euroopa Nõukogu poolt väljatöötatud põhjalikes inimõiguste alastes suunistes on omakorda eraldi peatükk käitumisjuhiste kohta (*Council of the European Union; MAINSTREAMING HUMAN RIGHTS AND GENDER INTO EUROPEAN SECURITY AND DEFENCE POLICY – COMPILATION OF RELEVANT DOCUMENTS 2008*).

Seoses EL-i suurema aktiivsusega ESDP operatsioonide läbi on kasvanud tema haavatavus, mis omakorda nõuab palgatud isikkooseisult eriti kõrgete isiklike käitumismudelite järgmist. EL sisesed üldised käitumismudelid tegutsemiseks missioonidel pandi paika juba ALTHEA operatsiooni ajaks, tsiviilmissioonide jaoks on eraldi käitumiskoodeksid. Need käitumismudolid on kehtestatud spetsiaalsete missioonide jaoks, kuid hõlmavad ühtlasi kõiki asjakohaseid reegleid isikkooseisule käitumiseks nii omavahel kui kohalike elanikega. Tuleb kohaldada ja tegutseda kooskõlas rahvusvahelise õigusega, vajadusel ka seadustega, mis puudutavad relvastatud konflikti, samuti asukohariigi seadustega.

Seejuures kehtivad käitumismudolid kogu isikkooseisule, alustades ülemjuhatajast ja kõrgemast juhtkonnast, ning nende rikkumine võib kaasa tuua distsiplinaarkaristusi. Just juhtkonna esmane ülesanne on austada ja kaitsta alluvate õigusi ja huvisid. Kogu isikkooseisu jaoks aga on

tingimata vajalik oma teenistuskohustuse läbiviimisel teada nii oma õigusi kui ka järgida õigeid käitumisnorme. Isikkoosseisu kohustatakse eelkõige kinni pidama järgmistest üldistest ja elementaarsetest põhimõtetest nagu erapooletus, isiklik terviklikkus, julgus, distsipliin ja austus teiste ümbritsevate vastu. Isikkoosseisul on kohustus ilmutada pidevat kannatlikkust, sallivust, taktitunnet, diplomaatilist võimekust, head otsustusvõimet ja mõistlikkust – seda nii teenistuskohuseid täites kui ka vabal ajal. Sellist käitumismudelit tuleb järgida suhtlemisel kohaliku elanikkonnaga, mis omakorda aitab kaasa operatsiooni moraalsele ühtekuuluvustundele.

Sõjaliste operatsioonide mõjudest inimõiguste olukorrale sihtriikides

Tänapäeval võivad sõjalised operatsioonid hõlmata erinevaid missioone alates humanitaarabi andmisest tsiviilisikutele, kes vajavad toitu, peavarju ja arstiabi, kuni tavapärase sõjategevuse vahendite kasutamiseni teise riigi relvajõudude vastu. Kui peamisi inimõiguste aluseid kasutatakse rahuajal, siis rahvusvaheline humanitaarõigus on õigusnormide ja -põhimõtete kogum, mis määratleb relvakonfliktis osalevate ning relvakonfliktist puudutatud riikide ja üksikisikute õigused ja kohustused. Genfi konventsioonide aluspõhimõtted (mis põhinevad 12. augusti 1949. aasta konventsioonidel ja nende 1977. aasta lisaprotokollidel) ehk Genfi õigus kaitseb teatud isikuid (nt meditsiinipersonal ja sõjavangid) ning objekte (nt haiglad).

Rahvusvaheline tavaõigus kohustab igat rahvust ja tema relvajõude kinni pidama fundamentaalsetest inimõigustest ja keelustab nii oma territooriumil kui väljapool seda õhutama ja läbi viima järgmisi aktsioone: genotsiid, orjakaubandus, mõrvad ja üksikisikute kadumine, piinamine või muu ebainimlik ja alandav kohtlemine, pikaajaline meelevaldne kinnipidamine, süstemaatiline rassiline diskrimineerimine või muu pidev rahvusvaheliselt tunnustatud inimõiguste klauslite jõhker rikkumine.

Enamik rahvaid on kuulutanud, et nende rahvuslikes huvides on kinni pidada rahvusvahelisest õigusest, nii rahvusvahelistest lepingutest, mida on kohustatud järgima, kui ka rahvusvahelisest tavaõigusest. Samal ajal on üldteada, et pärast sissetungi Iraaki on juba alates 2003. aastast sealne inimõiguste olukord tekitanud mitmesuguseid vastuolulisi küsimusi.

Nii USA kui Suurbritannia on korraldanud juurdlusi seoses väidetavate rahvusvahelise ja sisejulgeoleku standardite rikkumistega oma väeüksuste ja liitlastest lepinguosaliste poolt. Seega on üheks oluliseks küsimuseks see, millised on välise sissetungi või sekkumise mõjud sihtriigi inimõiguste olukorrale?

Sissetungi ja inimõiguste praktika vahelisi seoses on käsitletud erinevates uuringutes. On leitud, et rahuvalve eesmärgil teostatud sekkumiste puhul on kõige inimõiguste seisukorra paranemine

sihtriigis kõige tõenäolisem. Kuid ka rahuvalvemissioonid, vähemalt lühiajalised, võivad ebasoodsalt mõjutada poliitilisi vabadusi ja tööliste õigusi (Amanda Murdie, David R. Davis, 2010, „*Problematic Potential: The Human Rights Consequences of Peacekeeping Interventions in Civil Wars*“.)

Tavaliselt on valdav enamus välismissioonide sihtriike läbimas või läbinud erinevaid sotsiaalmajanduslikke või poliitilise ebastabiilsuse perioode (rahvuslikud kokkupõrked, kodusõjad, looduslikud ja humanitaarkatastroofid), mis kutsuvadki välja välise sõjalise sekkumise. Seetõttu on sihtriigi režiimil, toetatuna välise sissetungi poolt, kalduvus kasutada repressiooni kui „elujõulist strateegiat“ elimineerimaks sisemisi väljakutseid ja vastuhakke selleks, et järk-järgult haarata võim ühiskonna üle.

Selle teema kohta on tõstatatud mitmeid hüpoteese, millest võiks vaadelda kolme. (Dursun Peksen, 2012, „*Does Foreign Military Intervention Help Human Rights?*“ – *Political Research Quarterly*, 2012, *University of Utah*.)

1) Toetavad sõjalised sekkumised suurendavad inimõiguste kuritarvitamise taset sihtriikides.

Rahvusvaheline surve valitsusele käib enamasti läbi „osutamise ja häbistamise“ (ingl *naming and shaming*) tegevuse inimõiguste võrgustike poolt, mis peaks piirama vastava riigi kavatsusi kasutada repressioone. Ühtlasi peaks osutamise aktsioonid hoida valitsust kontrolli all, õhutama siseriikliku õiguse muudatustele ja harmoneerimisele vastavalt rahvusvahelistelt tunnustatud inimõiguste normidele. Väline sõjaline sekkumine sihtriigi valitsuse toetuseks võib aga kaasa tuua selle, et valitsusel on vähem soovi alluda inimõiguste alastele konventsioonidele. Otsene toetus väliste sekkujate poolt võib hoopis valitsust kallutada repressioonidele, kuna rahvusvaheline kahju näib olevat leevendatud. Näitena võib tuua Lõuna-Aafrika ja Botswana relvastatud sekkumise Lesotho valitsuse palvel (rahustamaks vägivaldseid valitsuse vastaseid demonstratsiooni valimiste järel 1998. aasta mais). Otsene toetus aitas Lesotho valitsusel tugevdada poliitilist tõsiseltvõetavust. Kuna aga sekkuvate riikide peamine eesmärk oli säilitada regionaalne stabiilsus naaberriigis tekkinud segaduste likvideerimisega, siis salliti ühtlasi repressiivsete vahendite kasutamist kohaliku valitsuse poolt, selleks et kindlustada siseriiklikku korda. Peagi hakkasid ilmuma Amnesty Internationali raportid omavoliliste kinnipidamiste, arreteerimiste ja opositsiooniparteide liikmete kohtuväliste tapmiste kohta.

2) Neutraalsed sõjalised sekkumised aitavad kaasa inimõiguste rikkumise kasvule sihtriikides.

Erapooletud või osalised sõjalised sekkumised on mõeldud konflikti peatamiseks või vähendamiseks ning riigi sunnimehhanismide pidurdamiseks, kuid ei pruugi avaldada olulist mõju inimõiguste olukorrale. Erapooletuid sekkumisi kiputakse kohalike valitsuste poolt

tõlgendama kui rahvusvahelise kogukonna vähese tahte väljendust kõigutamaks kohalike võimude autoriteeti. Osaline sekkumine Bosnia, Kosovo ja Rwanda etniliste konfliktide lahendamisel näitas seda, kuidas rahvusvahelise kogukonna otsustamatus ja võimetus kasutada karistuseks sõjalisi vahendeid aitas tahtmatult kaasa reale ränkadele inimõiguste rikkumistele. Paljud uurijad on jõudnud järeldusele, et ÜRO suutmatus kaitsta vägivalda ohvreid Bosnias ja

Rwandas pigem julgustas veelgi jõhkramale vägivaldale ja massimõrvadele, mitte ei heidutanud toimepanijaid.

3) Vaenulikel sõjalistel sekkumistel on marginaalne negatiivne mõju inimõiguste olukorrale.

Vaatamata sihtriigi režiimi valmisolekule rikkuda inimõigusi, et säilitada võimu püsimit ja *status quo*'d, võivad vaenulikud sekkumised tunduvalt kitsendada valitsuste võimet läbi viia repressioone. Samas võivas ulatuslikud sõjalised sekkumised põhjustada keskvõimu kokkuvarisemise, nagu juhtus Haiitil 1994 või USA juhitud koalitsiooni sekkumise tulemusel Iraagis ja Afganistanis. Sageli peavad välise sekkumise surve all olevad valitsused paremaks mitte minna inimõiguste rikkumise teed, selleks saada diplomaatilist toetust ähvardava sõjalise sekkumise vastu.

Järeldus võiks olla see, et poliitikakujundajail tuleks alati kaaluda sõjalise sekkumisega kaasnevaid „kulusid ja tulusid“ ja silmas pidada võimalikke negatiivseid tagajärgi inimõiguste olukorrale.

Samal ajal on mitmed eksperdid leidnud, et inimõiguste alased seadused ning tervishoiu ja ohutuse määrused võivad olla „paralüseerida“ armee tegevust ja olla takistuseks Briti vägedele operatsioonide teostamisel. Mõttekoja Policy Exchange raport juhib tähelepanu asjaolule, et Kaitseministeeriumile (UK Ministry of Defence) on alates aastast 2012 esitatud 5,827 kahjunõuet, millega on kaasnenud 36 miljonit naela eest advokaatide tasusid. 2013. aastal vastu võetud Ülemkohtu määrus on võimaldanud Iraagis hukkunud sõdurite perekondadel inimõiguste ja hooletuse õigusaktide alusel algatada ministeeriumi vastu kahju hüvitamise nõudeid.

Briti kaitseministri Philip Hammondi arvates muudavad hiljutised kohtuotsused „veel raskemaks“ operatsioonide läbiviimise. "See ei saa olla õige, et sõjaväeüksused on sunnitud operatsioonidel, mis on olulised rahvusliku julgeoleku jaoks, eelkõige lähtuma Euroopa inimõiguste konventsioonist“.

Üks raporti autoreist, Tom Tudendhat, lisab, et viimase kümne aasta jooksul Euroopa inimõiguste konventsioonist lähtuvad õiguslikke sammud tühistamas parlamendi poolt paika pandud kaitsemeetmeid tagamaks väejuhatajatele oma tegutsemisvaru ja otsustusvabaduse operatsioonide juhtimisel. „Relvajõud ei ole ega tohiks olla seaduseülesed või sellest vabastatud.

Kuid tsiviilnormide pealesurumine sõjaväelastele on sügavalt vale lähenemine. AINUÜKSI õigustele fokuseerimine tähendab relvajõudude olemuse mittemõistmist“.

Mõistagi on sellised seisukohad pälvinud ka kriitikat. Advokaat Jocelyn Cockburn, kes esindas Ülemkohtus Iraagis langenud sõdurite peresid, väidab, et inimõiguste sätted ja kohtulahendid ei ole mitte suunatud mitte indiviidide ega nende otsustusõiguse vastu lahinguväljal, vaid otseselt kaitseministeeriumi vastu.

Ikkagi kostab järjest enam arvamusi, et tsiviilelanikest advokaadid on asetanud Briti relvajõud ohtu ja sõjaväe juhtidel peab säilima tegutsemisvabadus kartmata kohtu poolt tagantjärele tarkusega tehtavaid otsuseid.

Mõistagi tegeleb relvajõudude isikkooseisu kaebustega ka Euroopa Inimõiguste Kohus. Võtame näiteks Euroopa Inimõiguste Kohtu lahendite ülevaade nr 180, 21.-27. oktoober 2013. aastal:

Euroopa Inimõiguste Kohtu kohtunikel puudub üksmeel, kas Ukraina Armees põhjustas *dedovštšina* isiku psüühilise haiguse (Baklanov vs. Ukraina).

Huvitavaid näiteid võib leida Austraalia valitsuse riigikaitse osakonna praktikast seoses relvajõudude isikkooseisu kaebustega. Kui Austraalia inimõiguste komisjon saab kaebuse inimõiguste rikkumise osas, siis on komisjonil õigus kasutusele võtta vajalikke meetmeid saamaks vastavat teavet relvajõududelt vahendamaks nendepoolt asjakohast ja põhjalikku vastust antud juhtumi kohta.

Austraalia õigusaktid määratlevad täpselt ära, millised tegevused on keelatud seoses sellega, mis puudutab rassilist, soolist, ealist või puuetega seotud diskrimineerimist ning inimõiguste ja võrdsete võimaluste kasutamist. Eraldi spetsiifilised protseduurid on loodud sõjaväelaste kaebuste hüvitamise menetlemiseks. (www.defence.gov.au/fr/cr/militarycomplaints.htm)

Eraldi küsimus puudutab eraõiguslike **relvajõudude ja julgeolekufirmade** (ingl *private military and security companies*; lühend PMSC) seotust ja panustamist inimõiguste tagamisse humanitaar- ja rahuvalvemissioonidel. Kas eravägede ja ettevõtete nõ allhanke korras kasutamine võib tekitada sügavamaid probleeme, nagu lahtiütlemist riiklikest kohustustest?

Teiseks, kas riik peaks üldse, arvestades oma kohuseid riiklike relvajõudude üle, eelistama julgeolekufirmasid ja nende teenistujaid tavasõjaväelastele humanitaarsetel missioonidel? Ühest küljest viidatakse PMSC-de tööstuslikule ja tehnilisele potentsiaalile, tänu millele olevat nende tegevus humanitaarabi ja rahuvalve puhul tavapärasest palju tulemuslikum (eriti võrreldes kolmanda arengumaade üksustega, kes moodustavad enamuse ÜRO rahuvalve kontingendist). Väidetakse, et PMSC-de kasutamine on kiirem, parem ja odavam, arvestades mastaabisäästu ja professionaalse ja kogenud sõjaväelise isikkooseisu olemasolu (Doug Brooks, Matan Chorev).

Teisalt on rida vastuargumente, et vaatamata sõjalisele võimekusele puuduvad PMSC-del teised vajalikud oskused lahendada rahuvalvemissioonidega ja humanitaarkriisidega seonduvad probleeme pikemas perspektiivis, näiteks tagada vahendustegevust ja legitiimsust. Arvatakse isegi, et kuna PMSC-de rakendamine võib nõrgendada demokraatlikku kontrolli jõu kasutamise osas, siis oleks valitsustel kasulikum erasektorit kasutada ilma põhiseaduslike piiranguteta, ehk siis ilma eelneva avaliku aruteluta. ÜRO harta toetub suuresti riiklike relvajõudude ja teiste riigipõhiste institutsiooniliste üksuste toimimisele.

Kokkuvõtlikult võib siiski väita, et puuduvad fundamentaalsed takistused seoses PMCS-de sekkumisega rahuvalvesse ja seal töötamisega inimõiguste parandamise eesmärkidel. Küll aga peaks olema kehtestatud olema selged ja täpsed määrustikud leevendamaks mõningaid tingimuslike muresid ning sel juhul võivad PMDS-d olla teatud puhkudel eelistatud riiklikele relvajõudude üksustele. (*Journal of Applied Philosophy, Vol. 29, No. 1, 2012; The Principled Case for Employing Private Military and Security Companies in Interventions for Human Rights Purposes.*)

Inimõiguste olukord ja relvajõudude roll nõrgemates riikides

Inimõiguste rikkumisi asukohamaal võib nimetada tulevase kodusõja „ettekuulutajateks“ ja neil on kindel seos riigi nõrkuse ning sellega kaasnevate repressioonide ja konfliktidega. Eeskätt nõrgemates riikides aitavad inimõiguste rikkumised kahtlematult kaasa konfliktide eskaleerumisele. Näiteid on rohkesti: Kesk-Aafrika Vabariigis olid relvajõud otseselt vastutavad paljude inimõiguste rikkumiste eest, eriti maa põhjaosas, kus hukati sadu tsiviilisikuid ja põletati tuhandeid kodusid, üsna tüüpiliselt seoses vastutegevusega valitsuse vastastele gruppidele (*Human Rights Watch 2008*), mis siiski ei viinud kodusõja puhkemiseni.

Teine seos inimõiguste rikkumiste ja kodusõja ohu suhtes on see, et need on lihtsalt ühe ja sama protsessi osad: konflikti puhkemisel toimub strateegiline vastuseis valitsusvägede ja relvastatud opositsiooni gruppide vahel. Reageerimaks ohtudele kasutab valitsus repressioone, kuid selle tagajärjel ei pruugi mässulised tingimata nõrgeneda, vaid isegi tugevnevad. Selles kontekstis ei ole inimõiguste rikkumised ehk kõige otsemaks ajendiks alamastme konflikti puhkemisele, mis võib omakorda viia sõjani.